

İstanbul Yazma Eser Kütüphanelerinde İbnu'l- Mukaffa'a Nispet Edilen Eserler

Works Related to Ibnu'l-Mukaffa in Istanbul Manufacturing
Library

Mehmet KUYANAY

Dr. Öğr. Üyesi., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve
Belagatı Bilim Dalı

Asst. Prof., Gumushane University Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and Rhetoric, Gümüşhane/Türkiye

mkuyanay.1@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8770-8797

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Şubat/February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 09 Temmuz/July 2024

DOI: 10.53683/gifad.1439215

Atıf / Citation: Kuyanay, Mehmet. "Yazma Eser Kütüphanelerinde İbnu'l-Mukaffa'a Nispet Edilen Eserler/ Works Related to Ibnu'l-Mukaffa in Istanbul Manufacturing Library". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*,13/26 (Temmuz/July 2024/2): 829-844

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Arap edebiyatında edebî nesrin öncüsü sayılan Abbasîlerin ünlü kâatibi ve aynı zamanda Kelile ve Dimne'yi Farsçanın eski hali olan Pehleviceden Arapçaya tercüme eden Fars kökenli Abdullah İbnu'l-Mukaffa'a (142/759) telif ve tercüme olarak pek çok eser nispet edilmiştir. Ancak ona nispet edilen eserlerden bir kısmı biraz da onun sonradan Müslüman oluşunun şüphesiyle karşılanması, zındıklıkla itham edilmesi, Kur'ân'a muaraza yapmaya çalıştığı iddiası gibi sebeplerin de etkisiyle günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan eserlerden bir kısmı ise yeterli derecede tanınmamıştır. Söz gelimi onun el-Fevâ'id ve'l-kalâid, isimli eseri, sadece Alman Şarkiyatçı Carl Brockelmann (1868-1956) tarafından yalnızca ismen zikredilmiştir. Bu çalışma da onun İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerindeki eserleri ile ilgilidir. Zira bu kütüphanelerde bulunan ve ona ait olan eserlerden bir kısmı gerek Arap edebiyatında gerek diğer edebiyatlarda henüz tanınmamaktadır. Bununla birlikte bazı eserlerinin orijinalinin de bu kütüphanelerde bulunan eserlerden alındığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada onun bilinen eserlerinin yanında bilinmeyen eserlerinin de tanınması ihtiyacına cevap mahiyetinde bu makale ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Arap Edebiyatı, Fars, İbnu'l-Mukaffa', Yazma Eserler, el-Fevâ'id ve'l-Kalâid.*

Abstract

Many works have been attributed as copyrights and translations to Abdullah İbnu'l-Mukaffa (142/759 of Persian origin, who was the famous scribe of the Abbasids, who was considered the pioneer of literary prose in Arabic literature, and who also translated Kelile and Dimne from Pahlavi, the old form of Persian, into Arabic. However, some of the works attributed to him have not survived to the present day, partly due to reasons such as the suspicion that he later became a Muslim, his accusation of atheism, and the claim that he tried to contradict the Quran. Some of the works that have survived to the present day are not well known. For example, his work al-Fevâ'id ve'l-kalâid was mentioned only by name by the German Orientalist Carl Brockelmann (1868-1956). This study is also about his works in the manuscript libraries in Istanbul. Because some of the works belonging to him in these libraries are not yet known both in Arabic literature and other literatures. However, it has been understood that the originals of some of his works were taken from the works in these libraries. Therefore, in this study, this article was discussed as an answer to the need to recognize his unknown works as well as his known works.

Keywords: *Arabic Literature, Persian, İbnu'l-Mukaffa', Manuscripts, Persian, el-Fevâ'id ve'l-Kalâid.*

Extended Summary

Ibnu'l-Mukaffa, who is considered the pioneer of literary prose in Arabic literature and stands out by translating many works of Ancient Greek, Persian and Indian culture, especially *Kelîle* and *Dimne*, into Arabic with his translations, has many works including copyrights and translations. However, some of these works have not yet come to light. Along with the natural reasons arising from the historical process of why these works did not appear, reasons such as the suspicion that he later became a Muslim, his Persian origin, being accused of atheism, and the claim that he tried to contradict the Quran, have also had a negative impact on the survival of his works. Although many works are attributed to Abdullah Ibnu'l-Mukaffa, who was also the famous scribe of the Umayyads, as copyrights and translations, the fact that some of these works have not survived to the present day does not mean that they have disappeared. As a matter of fact, as a result of our research, we determined that some of these lost works were found in manuscript libraries in Istanbul. We noticed that he is not known even by Arab writers and historians such as Hannâ al-Fâhûrî, Halîl Merdem Bek, Muhammed Kurd Ali, Ömer Ferrûh, Abdullatif Hamza, who is known for his research on Ibnu'l-Mukaffa', and that these works are not known in Turkey other than his name. For example, his work called *al-Fevâ'id ve'l-kalâid* was mentioned only by name and only by the German Orientalist Carl Brockelmann (1868-1956). However, it is understood that some of Ibnu'l-Mukaffa's currently available works were published from the originals in the said libraries in Istanbul. *Ed-Durretu'l-yetime*, which is praised and whose content has not yet been found, is one of these works.

In addition, Ibnu'l-Mukaffa, who is especially embraced by the Persians because he had a say in the survival of some Persian books with his translations from Persian literature into Arabic, will attract the attention of Persian literati when these works, which have not yet come to light but are available in the manuscript libraries in Istanbul, are introduced. It will contribute to researchers of other nations who are interested in Arabic literature. While the fact that Ibnu'l-Mukaffa is of Persian origin increases the interest in him, the fact that he is known for his eloquence in Arabic literature reinforces this interest.

On the other hand, one of the biggest problems in identifying Ibnu'l-Mukaffa's works is the confusion in the names of his works. For example, all the texts of the work that exists in the *Reisu'l-küttâb* manuscript library under the name *ed-Durretu'l-yetime ve'l-cevheretu's-semîne* are transferred to

another work of İbnu'l-Mukaffa, el-Edebu'l-kebîr. Although it belongs to the work, it was named ed-Durretu'l-yetîme. According to our research, ed-Durretu'l-yetime is the work of İbnu'l-Mukaffa that is praised but has not survived to the present day. el-Edebu'l-kebîr, on the other hand, is the most famous copyrighted work we have today, consisting of behaviors to be taken against managers and advice to managers, and the book in question is also related to this subject. Because Kâtip Çelebi has it in Keşfü'z-zunûn, Se'alibî has it in Simâru'l-kulûb, İbn Kuteybe has it in 'Uyûnu'l-ahbâr, Zebîdî has it in Tâcu'l-'arus. The texts they quoted from Durretu'l-yetîme are not available in el-Edebu'l-kebîr. It is possible to say that ed-Durretu'l-yetime is a lost work of İbnu'l-Mukaffa, whose subject is religion and which is mentioned by İbnu'n-Nedîm, Bâkılânî and Kâtip Çelebi. In short, it is famous to name el-Edebu'l-kebîr as ed-Durretu'l-yetime. Because the name Şekîb Arslan gave to the work he researched in 1917 was ed-Durretu'l-yetîme. However, the content is the text of el-Edebu'l-kebîr. 55-92 in Muhammed Kurd Ali's work titled "Resâilu'l-bulegâ'". Naming Edebu'l-Kebîr as ed-Durretu'l-yetîme in its pages can be shown as an example of this confusion. Therefore, this study we have done has partially resolved the name confusion in İbnu'l-Mukaffa's works.

As a result, among the works attributed to İbnu'l-Mukaffa in the manuscript libraries in Istanbul, ed-Durretu'l-yetîme ve'l-cevheretu's-semîne, Risâle fî mekârîmi'l-ahlâk ve's-siyâseti'l-medeniyye and Risâle. The works named fî'l-ahlâk are the same work as İbnu'l-Mukaffa's work named el-Edebu'l-kebîr', but there is only a difference in naming. His work named el-Kasîde fî'l-eşhuri (fî'ş-şuhûri)r-Rûmiyye) or its other name el-Mesîhiyye ve Şerhuh' was published together with its German translation by the orientalist Osman Raşer, who later became a Muslim, titled "Die Qaçîde des İbn el-Moqaffa". It is a work about which there is no information other than the fact that it was published in Germany under the name "über die griechischen (Christlichen) monate" and its copies are available only in the libraries mentioned. His work, el-Fevâ'id ve'l-Kalâid, is mentioned by name only by the German Orientalist Carl Brockelmann in the sources, and apart from this, there is no other information about him in the sources, neither his content nor his name. The work named Hitâbetu'l-Melik Min Mulûki'l-Furs cannot be found in any publication other than the existing copy in the mentioned manuscript library. Although the work named el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr is a work known thanks to its translations, the copy in the libraries in question is closer to the original and does not contain much intervention. As a result of our investigations, we have determined that Kitâbu'l-emsâ, which is also in the existing libraries, does not belong to İbnu'l-Mukaffa, and

recording it as a work belonging to him may be a result of a mistake. Because the work in question contains couplets belonging to the Iranian Hâfız-ı Şîrâzî (d. 792/1390), who lived long after İbnu'l-Mukaffa.

Giriş

Arap edebiyatında edebî nesrin öncüsü sayılan Abbasîlerin ünlü kâtibi ve aynı zamanda *Kelile ve Dimne*'yi Pehleviceden Arapçaya tercüme eden Abdullah İbnu'l-Mukaffa'a (142/759(142/759) telif ve tercüme olarak pek çok eser nispet edilmiştir.¹ Ancak ona nispet edilen eserlerden bir kısmı sadece İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerinde bulunup İbnu'l-Mukaffa' ile ilgili araştırmalarıyla tanınan Mustafâ Sâdık er-Râfîi (1881-1937) Halîl Merdem Bek (1895-1959), Muhammed Kurd Ali (1876-1953), Ömer Ferrûh (1904-1987), Abdullatif Hamza (?), Hannâ el-Fâhûrî (?), Ahmed Emîn (1886-1954) gibi Arap edebiyatçısı ve tarihçileri tarafından dahi bilinmediği gibi bu eserler, Türkiye'de de isimleri dışında tanınmamaktadır. Söz gelimi onun *el-Fevâ'id ve'l-kalâid* isimli eseri, sadece Alman Şarkiyatçı Carl Brockelmann (1868-1956) tarafından yalnızca ismen zikredilmiştir. Bununla birlikte İbnu'l-Mukaffa'ın şu an mevcut eserlerden bir kısmının da İstanbul'daki söz konusu kütüphanelerdeki asıllarından neşredildiği anlaşılmaktadır.

İstanbul'daki yazma eserler kütüphanesinde bulunup İbnu'l-Mukaffa'a ait olan veya ona nispet edilen eserler şunlardır: *ed-Durretu'l-yetîme*, *Risâle fi mekârimi'l-ahlâk ve's-siyâseti'l-medeniyye*, *Risâle fi'l-ahlâk*, *Kitâbu'l-emsâl*, *el-Kasîde fi'l-eşhuri (fi'ş-şuhûri)'r-Rûmiyye*, *el-Fevâ'id ve'l-kalâid*, *Hitâbetu'l-melik min mulûki'l-Furs*, *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr*.

833

1. İstanbul Yazma Eser Kütüphanelerinde Bulunan İbnu'l-Mukaffa'a Ait Eserler

1.1. ed-Durretu'l-Yetîme ve'l-Cevheretu's-Semîne

Reisu'l-küttâb yazma eser kütüphanesinde bir nüshası bulunan bu kitap İbnu'l-Mukaffa'ın en meşhur telif çalışmalarındandır.² Ancak İbnu'l-Mukaffa'ın eserlerindeki genel problemlerinden olan isim karışıklığı burada da kendisini göstermiş, metinlerinin tamamı *el-Edebu'l-kebîr*'e ait olmasına rağmen eser, *ed-Durretu'l-yetîme* olarak isimlendirilmiştir. Yaptığımız araştırmalara göre *ed-Durretu'l-yetîme*, İbnu'l-Mukaffa'ın hakkında övgüyle bahsedilen ama günümüze ulaşmayan eseridir. *el-Edebu'l-kebîr* ise yöneticilere

¹ Mehmet Kuyanay, *İbnu'l-Mukaffa' Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri* (Ankara: Otto Yay. 2021), 77-165.

² Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *ed- Durretu'l-yetime ve'l-cevheretu's-semîne* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reisu'l-küttâb, 323099).

karşı takınılacak davranışlardan ve yöneticilere tavsiyelerden oluşan ve bugün elimizde bulunan en meşhur telif eseridir. Zira mezkur kitap da bu konuyla ilgilidir.³ Çünkü Kâtip Çelebi'nin (1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'da, Se'alibî'nin (429/1038) *Simâru'l-kulûb*'da, İbn Kuteybe'nin (276/889) *Uyûnu'l-ahbâr*'da ve Zebîdî'nin (1205/1791) *Tâcu'l-'arus*'ta *ed-Durretu'l-yetîme*'den naklettikleri metinler *el-Edebu'l-kebîr*'de mevcut değildir. *el-Yetîme*, konusu din olan ve İbnu'n-Nedîm (385/995), Bâkılânî (403/1013) ve Kâtip Çelebi'nin bahsettiği İbnu'l-Mukaffa'nın kayıp bir eseri olduğunu söylemek mümkündür.⁴ Kısacası *el-Edebu'l-kebîr*'i *ed-Durretu'l-yetîme* olarak isimlendirmek galatımeşhurdandır. Zira Şekîb Arslan (?) da 1917'de tahkik ettiği esere verdiği isim *ed-Durretu'l-yetîme*'dir. Ancak içerik ise *el-Edebu'l-kebîr*'in metnidir.⁵ Diğer yandan Muhammed Kurd Ali'nin (1876-1953) "*Resâilu'l-bulegâ*" isimli eserinde ise 55-92 sayfaları arasında *Edebu'l-Kebîr*'i *ed-Durretu'l-yetîme* olarak isimlendirmesi yine bu karışıklığa örnek gösterilebilir.

Bu risale, genel olarak bir mukaddime ile iki bölümden meydana gelmiştir. Mukaddime bölümü daha öncekilerin ilim ve eserlerinden faydalanma ve onlara uymanın önemi ile ilgilidir.⁶ Hükümdar, vezir ve valilerin idarî ve siyasî davranışları birinci bölümün kapsamında ele alınmıştır.⁷ Sultan-halk ve halk-sultan ilişkisi bu bölümün ilk kısmıdır.⁸ İkinci kısmı ise sultanın halkla olan ilişkilerdir.⁹ Müellif burada sultanın halkı gözetmesini, ceza ve mükâfatta acele etmemesi gerektiği ile ilgili tavsiyelerde bulunmaktadır. Halka olan nasihati ise halkın Sultan'a olan tasarrufunda dalkavukluktan uzak olmak, kibar olmak ve din, akıl, ırz ve yiğitliğe muhalif olmadığı sürece ona itaat etmek şeklindedir.¹⁰

İnsanlar arası ilişkiler, görgü kuralları ve gerçek dostun vasıfları ikinci bölümün konularını oluşturmaktadır.¹¹ Bu bölümde genelde hoş sözlerden, insanlar arası güzel ilişkilerden, arkadaşlarla olan muamelede gözetilmesi gereken edepten bahsedilmektedir.¹² Ona göre arkadaşlık, hayatın direği ve

³ Kuyanay, *İbnu'l-Mukaffa' Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri*, 122-138.

⁴ Kuyanay, *İbnu'l-Mukaffa' Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri*, 136-139.

⁵ İbnu'l-Mukaffa', *ed-Durretu'l-yetîme* (Kahire: 1917).

⁶ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, (Beyrut: Dâru'l-İlmiyye, ts.), 245-247.

⁷ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 247-248.

⁸ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 251-248-251.

⁹ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 251-262.

¹⁰ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 262, 271.

¹¹ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 262-279.

¹² İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 264.

nefsin aynasıdır. Bundan ötürü arkadaşlığın şartlarını oldukça ağırlaştırmış ve arkadaş seçiminde çok dikkatli davranılması gerektiğini vurgulamıştır.¹³ Bununla birlikte affetmekten, nefsin hevâsından uzak durmaktan ve cömertliği sevmekten bahsetmiştir. Ayrıca eserde siyaset ve yönetim sanatı, sultan ve halkın birbirine karşı görevleri, yöneticilerin halkını denetlemesi, onların karşılaşacağı durumlar ve uymaları gereken kurallarla ilgili tavsiyeler de mevcuttur.¹⁴

Yöneticilerle birliktelik kuralları, dalkavukça sözlerden sakınma gereği, halkının iyiliğini istemeyen yöneticilerden uzaklaşma lüzumu, yöneticiden talepte bulunma usulleri, sultanın aykırı görüşlerine katlanma zorunluluğu, hükümdarlara itaat, yöneticilerle birlikte olmanın zararları, iktidar sarhoşluğundan sakınma gereği gibi idareci-reaya ilişkilerini ele alan tavsiyeler de halka yönelik tavsiyeler olarak risâlede geçmektedir.¹⁵

Övgüden hoşlanmaktan sakınmanın önemi, tüm insanların hoşnutluğunun erişilmez bir gaye olduğu, içten ve samimi eleştirilere katlanma, önceliklerini belirleme ve aşırı öfkeden sakınma, kelimada ve selamda itidal yolu, güvenin nasıl olduğu, öfke, yalan, cimrilik ve çok yeminden kaçınma, ciddiyet ile şakayı birbirine karıştırmamanın gereği akli-mantıkî delillerle izah edilmiştir. Düşmana adalet ve dosta rıza prensibi, dostunu seçmenin yolları, zor gününde dostu yardımın gerekliliği, kendini sabra alıştırmaya ve bilgiyi sevdirmeye yolları, düşmana karşı muamele, düşmanın eksik yanlarını araştırma usulleri, düşmanlarını affetme yolları gibi evrensel ilkeler de belli bir mantık silsilesi ile eserde detaylıca izah edilmiştir. Kadınlara tutkun olmaktan vazgeçme, onurun nezaheti ve şerefin kalıcılığı ile iyi dinlemeyi öğrenme gibi ahlakî konular da eserde işlenmiştir.¹⁶

Ahlâk ve güzel davranış konusunda hikmetli sözler barındıran bu eserde kullanılan terkiplerdeki kapalılığa bakılacak olursa; yaptığı tercümelemin etkisi İbnu'l-Mukaffa'nın eserlerinde rahatlıkla görülecektir.

1.2. Risâle fî Mekârimi'l-Ahlâk ve's-Siyâseti'l-Medeniyye

İçerik olarak bir önceki eserde tanıtılan *el-Edebu'l-kebîr* ile aynıdır. Başka bir ifade ile *Risâle fî mekârimi'l-ahlâk ve's-siyâseti'l-medeniyye*, *el-Edebu'l-kebîr*'in farklı bir isimle yazılmış halidir. Bir önceki eserle birebir örtüşmektedir.

¹³ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 274.

¹⁴ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 266.

¹⁵ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 266.

¹⁶ İbnu'l-Mukaffa', *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*, 265, 277.

Eserin kimi bölümlerinde yapılan küçük şerhler ise zikredilebilecek tek farklılıktır. Bu eserin yazma nüshası ise Şehit Ali Paşa Kütüphanesinde olup toplam 34 varaktan oluşmaktadır.¹⁷

1.3. Risâle fi'l-Ahlâk

Halet Efendi kütüphanesinde bulunan ve 32 varaktan oluşan bu eser de *el-Edebu'l-kebîr*'le aynı içeriğe sahiptir.¹⁸ Benzer içeriğe sahip diğer eserlerden farkı, konuların fasıllara ayrılarak her konu için farklı bir başlık ilave edilmiş olmasıdır.

1.4. el-Kasîde fi'l-Eşhûri (fi's-Şuhûri)'r-Rûmiyye

Eserin diğer adı *el-Mesîhiyye ve Şerhuh'dır*. Nisan ayından başlayarak Süryânî ve Rumî aylara ve bu aylardaki hava durumuna dair bilgiler ihtiva eden didaktik şiirlerden oluşmaktadır.¹⁹ Âşir Efendi Kütüphanesinde mevcuttur. Almanca tercümesiyle birlikte sonradan Müslüman olan müsteşrik Osman Reşer tarafından "Die Qaçîde des İbn el-Moqaffa' über die griechischen (Christlichen) monate" adıyla Almanya'da yayınlanmıştır.²⁰ Eser hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. Sadece Brockelmann; Âşir Efendi ve Ayasofya kütüphanelerinde bir nüshasının bulunduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Bu kütüphanelerdeki nüshalar 8 varaktan oluşmaktadır.²¹

Yıldızların zaman içinde olmuş ve olacak hadiseler hakkında verdiği işaretlerin yorumlanmasını amaçlayan bir müneccim edasıyla yazılan bu eser; İbnu'l-Mukaffa'nın sade, anlaşılır, az lafız ile çok mananın kastedildiği meşhur üslûbundan oldukça farklı bir tarzda yazılmıştır. Eserde yer yer gramer ve imla hataları da mevcuttur. Söz gelimi ilk varaktan itibaren hemze-i kat' ile yazılması gereken ٱ hemzesiz bir şekilde yazılmıştır.²² Bu durum eserin İbnu'l-Mukaffa'a ait oluşunu şüpheli hale getirmektedir. Çünkü gerek muhteva gerekse üslup açısından İbnu'l-Mukaffa'nın bilinen tarzından da oldukça uzaktır. Eserin İbnu'l-Mukaffa' tarafından telif değil de tercüme

¹⁷ Abdullah İbnu'l-Mukaffa' *Risâle fi Mekârimi'l-Ahlâk ve Siyâseti'l-Medeniyye*. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 323099).

¹⁸ Abdullah İbnu'l-Mukaffa' *Risâletu'l-ahlak fi's-siyâse*. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 264402).

¹⁹ Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *el-Kasîde*, Süleymaniye Kütüphanesi, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 331720).

Abdullah İbnu'l-Mukaffa' *Risâletu'l-ahlak fi's-siyâse*.

²⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhalim Neccâr (Kahire: Dâru'l-Me'arif, 1991), 3:100; Ali Rıza Karabulut-Ahmed Turan Karabulut, *Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi* (Kayseri:2001), 2: 1470.

²¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3: 97

²² İbnu'l-Mukaffa', *el-Kasîde*, 1.

edilmiş olması başka bir ihtimaldir.

Eserle ilgili diğer bilgiler *İbnu'l-Mukaffa' Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri* isimli eserde mevcut olduğu için burada detaylara girilmeyecektir.²³

1.5. el-Fevâ'id ve'l-Kalâid

Köprülü Kütüphanesinde nüshası bulunan ve 35 varaktan oluşan eser, veciz sözler içermektedir.²⁴ İçerik ve üslup açısından İbnu'l-Mukaffa'ın *el-Edebu's-sağîr* ve *el-Edebu'l-kebîr* isimli eserini çağrıştırmaktadır. Bu eser kaynaklarda neredeyse hiç yer almadığı gibi onun herhangi bir basımına da rastlanılmamıştır. Zira bu eser sadece Alman Şarkiyatçı Carl Brockelmann tarafından ismen zikredilmiştir. Bunun haricinde kaynaklarda ismi ve içeriği ile ilgili başka bilgilere rastlanılmamıştır. Dolayısıyla İbnu'l-Mukaffa'ın bu eseri tanınmayı beklemektedir.

Noktasız ve harekesiz oluşunun anlaşılmayı oldukça güçleştirdiği eser sekiz baptan oluşmaktadır. Bu baplar; ilmin fazileti, zühd ve ibadetin fazileti, nefsin terbiye edilmesi (edebü'n-nefs), dil terbiyesi (edebu'l-lisân), üstün ahlak (mekârimü'l-ahlâk), güzel yaşantı (hüsnü's-sîre), doğru siyaset (hüsnü's-siyase) ve güzel ifade (hüsnü'l-belâge) gibi konuları ihtiva etmektedir.

Eser, içerik ve üslup açısından müellifin diğer eserlerine benzemektedir. Ancak eserde kimi terkiplerin zayıflığı ve bazı fiillerin kendisine ait olmayan harf-i cerlerle kullanılması eserin İbnu'l-Mukaffa'ın diğer eserlerinden farklı olduğunu göstermektedir.²⁵ İbnu'l-Mukaffa'ın diğer eserlerinde, bu tarz hatalara rastlamak mümkün değildir. Eserin yazma ve genellikle metinlerinin noktasız olması, ilk etapta hataların telif hatası olabileceği ihtimalini barındırır da, bu hataların eserin geneline yayılmış olması bu ihtimali zayıflatmaktadır. İbnu'l-Mukaffa'a nispet edilen bu eser,

²³ Kuyanay, *İbnu'l-Mukaffa' Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri*, 159.

²⁴ Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *Kitabu'l-fevâ'id ve'l-kalâid*, Fâzıl Ahmed Paşa, 362440, Köprülü Kütüphanesi.) Karabulut, *Dünya Kütüphaneleri...* 2: 1470; İsmail Durmuş, "İbnu'l-Mukaffa'" *DİA*, (2000) 21/130-134.

²⁵ Söz gelimi; *مَنْ تَعَدَّى بِسُوءِ السَّيْرِ تَعَشَّى بِزُوالِ الْفُتْرَةِ* "Kim şiretle sabahlarsa kudretin zevaliyle akşamlar" (Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *Kitabu'l-fevâ'id ve'l-kalâid*, Fâzıl Ahmed Paşa, 362440, Köprülü Kütüphanesi.) cümlesinde *تَعَدَّى* şeklinde yazılması gereken kelime *تَعَدَّى* şeklinde yanlış yazıldığı gibi; Arapçada daha yaygın kullanım olan *تَمَسَّجَ* ve *تَمَسَّى* fiilleri yerine daha az kullanılan *تَعَدَّى* ve *تَعَشَّى* fiilleri tercih edilmiştir. Belâgati ile meşhur İbnu'l-Mukaffa'ın diğer eserlerinde, bu tarz hatalara rastlamak mümkün değildir. Eserin yazma olması ve genellikle metinlerinin noktasız olması, ilk etapta bu hataların telif hatası olabileceği ihtimalini barındırır da, bu hataların eserin geneline yayılmış olması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

ona ait olmakla birlikte aslı kaybolup başka bir dile çevrildiği halde sonradan tekrar Arapça'ya çevrilmiş olması da muhtemeldir. Zira müellifin *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr* gibi kimi eserleri aslı kayıp olup Farsça tercümesinden Arapçaya yapılan tercüme ile günümüze ulaşabilmiştir. Aynı problemlerin benzeri bu eserde de mevcut olabilir. Eserin tamamen taklit edilerek yazılması ise zayıf bir ihtimal olmakla birlikte başka bir olasılıktır.

1.6. Hitâbetu'l-Melik Min Mülûki'l-Furs

Bu eser Süleymaniye Kütüphanesinde mevcut olup²⁶ İbnu'l-Mukaffa'nın yapmış olduğu tercümelerden oluşmaktadır. Eserin varak sayısı 6'dır. Ancak diğer tercümelerden farklı olarak dili oldukça zayıftır. Eserde kimi yerlerde gramer hataları ve yerinde kullanılmayan terkipler, tercüme ve telif eserlerindeki başarısıyla bilinen İbnu'l-Mukaffa'nın adının kullanılabileceği şüphesini beraberinde getirmektedir. Söz gelimi eserin hemen başında الموائد olarak yazılması gereken kelime الموائد olarak yazılmıştır.²⁷ Ancak içerik olarak onun diğer eserleriyle uyumluluk arz etmektedir.

İbnu'l-Mukaffa'nın bu eseri de Arap edebiyatında çok tanınmamaktadır. Yapılan herhangi bir neşrine de rastlanılmamaktadır. İçerik olarak ise nevrüz günü bir masa etrafında toplanan Fars krallarının rütbelerine göre dizilen devlet büyüklerine yaptığı konuşmalardan oluşmaktadır. Eserde Enûşirvân ve Erdeşîr gibi meşhur Fars kralları ve Aristo'dan alıntılar da mevcuttur. İyilik ve güzellik vurgusu ile yöneticinin ıslahı ile birlikte halkın da ıslah olacağı düşüncesi genel temayı oluşturmaktadır. Bu yönüyle eser İbnu'l-Mukaffa'nın telif eseri *el-Yetîmetu's-sâniye* isimli eserini çağrıştırmaktadır. İbnu'l-Mukaffa'nın telif eserlerinde Fars ve Yunan kültürlerinden etkilendiği düşünüldüğünde bu eserin *el-Yetîmetu's-sâniye* için ilham kaynağı olabileceği düşünülmektedir.

Yaklaşık 6 varaktan oluşan bu küçük eser, kimi kaynaklarda geçen ve yine hakkında çok az bilgi bulunan İbnu'l-Mukaffa'a ait *Kitâbü Melikin min mülûki'l-Furs li-ra'ıyyetih* isimli eserle aynı olması da muhtemeldir.²⁸

1.7. el-Edebu'l-Vecîz li'l-Veledi's-Sağîr

Eserin diğer ismi *el-Edebu'l-vech* (الادب الوجه)'tir.²⁹ Arapça aslı kaybolmasına rağmen Nasîruddîn Tusî (672/1274) tarafından 633/1235'te

²⁶ Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *Hitâbu Melik min Müluki'l-Furs Li-Ra'ıyyetih*. (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 362249).

²⁷ Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *Hitâbu Melik min Müluki'l-Furs Li-Ra'ıyyetih*. 1.

²⁸ Durmuş, "İbnu'l-Mukaffa'" *DİA*, 21: 130-134.

²⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 3: 100.

Farsçaya yapılan tercümesi³⁰ ile günümüze ulaşan bu eserin, Köprülü, Şehit Ali Paşa ve Feyzullah Efendi kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Bu kütüphanelerdeki nüshalarda varak sayısı 34'tür. Nasîruddîn Tusî tarafından Arapçaya yapılan tercümelerde ayetler, hadisler, hikmetli sözlerden ve darbimesellerden ilaveler yapılmıştır. Ancak bu eser, Farsça olup içinde İbnu'l-Mukaffa'a ait olmayan şiirler barındırmasına rağmen ayet ve hadislerden örnekler içermez. Bu yönüyle daha önce yapılan Tahran ve Kahire baskılarından farklılık arz etmektedir.³¹

İbnu'l-Mukaffa'nın oğluna hitaben yazdığı ve ahlâkî öğütlerden oluşan bu eserde kısmen bulunan gramer hatalarına rağmen eserdeki sözlerin bir kısmının *el-Edebu's-sağîr* ve *el-Edebu'l-kebîr*'de de yer alması gibi etkenlerden ötürü eserin içerik ve üslup açısından İbnu'l-Mukaffa'a aidiyetinde şüpheleri yok etmektedir. Mevcut gramer hataları ise tercümelerden kaynaklanmış olmalıdır.

Yazma eserlerden *el-Edebu'l-kebîr* ile birlikte bu eser de tanınmakta ve neşirleri bulunmaktadır. 1943'te Muhammed Gufrânî el-Horasânî tarafından Farsçadan Arapçaya yapılan tercüme ve akabinde kitabın ilavelerle birlikte basımı buna örnek verilebilir.³²

Eserin bilinen bir nüshasının British Museum'da bulunduğu iddia edilmesine rağmen³³ bu bilgi teyit edilememiştir. 1921'de Tahran'da ve 1961'de İsfahan'da Farsça olarak; 1943'te Kahire'de Arapça olarak basılmıştır.³⁴

Eser, şükür, sabır, sükûnet, vakar sahibi olmak, hüzne kapılmamak, aleyhine de olsa doğruluktan ayrılmamak gibi erdemli davranışları konu edinmiştir.

1.8. Kitâbu'l-Emsâl

Süleymaniye kütüphanesinde İbnu'l-Mukaffa'a nispet edilen eserlerden biri de 6 varaktan oluşan *Kitâbu'l-emsâl*'dir. Ancak eserde geçen ٱ

³⁰ Agil Şirinov, "Nasîruddîn Tusî", *DİA*, (2012), 41/242-245.

³¹ Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 198664).

³² Abdullah İbnu'l-Mukaffa' *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr*. thk. Muhammed Gufrânî el-Horasânî, 'Âlemu'l-kütüb, Kahire 1943, s.37.

³³ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3: 100.

³⁴ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî-el-Asru'l-Abbâsî* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1981), 51,158; Karabulut, *Dünya Kütüphanelerinde...* 2: 1470.

أَيْهَا السَّاعِي اِرْزُ كَأَسَا وَنَاوِلَهَا “*Ey sâki! Bir kadeh daha dolaştır ve bana ulaştır*”³⁵ beytine bakılırsa İranlı Hâfız-ı Şîrâzî’ye (ö. 792/1390) ait bazı şiirler ile onun Arapça şerhlerinden oluşan bir eser olduğu görülecektir. Dolayısıyla eserin İbnu’l-Mukaffa’ya nispeti bir yanlışlık sonucunda olmalıdır.³⁶

Sonuç

Arap edebiyatında edebî nesrin öncüsü sayılan, *Kelîle ve Dimne* başta olmak üzere Eski Yunan, Fars ve Hint kültürüne ait pek çok eseri yaptığı tercümeyle Arapçaya naklederek öne çıkan İbnu’l-Mukaffa’ın telif ve tercüme olmak üzere pek çok eseri mevcuttur. Ancak bu eserlerinin bir kısmı henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Bu eserlerin ortaya çıkmamasının tarih sürecinden kaynaklanan doğal sebepleriyle birlikte onun sonradan Müslüman oluşunun şüpheyle karşılanması, Fars kökenli oluşu, zındıklıkla itham edilmesi, Kur’ân’a muaraza yapmaya çalıştığı iddiası gibi sebepler de eserlerinin günümüze ulaşmasında olumsuz bir etkiye sahip olmuştur. Aynı zamanda Emevîlerin ünlü kâtibi olan Abdullah İbnu’l-Mukaffa’ya telif ve tercüme olarak pek çok eser nispet edilmesine rağmen bu eserlerin bir kısmının günümüze ulaşmaması bunların yok olduğu anlamına gelmez. Nitekim yaptığımız araştırmalar neticesinde özellikle kayıp olan bu eserlerinin bir kısmının İstanbul’daki yazma eser kütüphanelerinde bulunduğunu tespit ettik. İbnu’l-Mukaffa’ ile ilgili araştırmalarıyla tanınan Hannâ el-Fâhûrî, Halîl Merdem Bek, Muhammed Kurd Ali, Ömer Ferrûh, Abdullatif Hamza gibi Arap edebiyatçısı ve tarihçileri tarafından dahi bilinmediği gibi Türkiye’de de ismi dışında bu eserlerinin tanınmadığını da fark ettik. Söz gelimi onun *el-Fevâ’id ve’l-kalâid* isimli eseri, sadece Alman Şarkiyatçı Carl Brockelmann tarafından ismen zikredilmiştir. Bununla birlikte İbnu’l-Mukaffa’ın şu an mevcut eserlerden bir kısmının da İstanbul’daki söz konusu kütüphanelerdeki asıllarından neşredildiği anlaşılmaktadır. Hakkında övgüyle bahsedilen ve henüz içeriğine ulaşılmayan *ed-Durretu’l-yetîme* de bu eserlerindedir.

840

Bununla birlikte Fars edebiyatından Arapçaya yaptığı tercümeyle kimi Fars kitaplarının günümüze ulaşmasında söz sahibi olduğu için özellikle Farslar tarafından da sahiplenilen İbnu’l-Mukaffa’ın şu ana kadar gün yüzüne çıkmamış ama İstanbul’daki yazma eser kütüphanelerinde mevcut olan bu eserleri tanıtıldığında Fars edebiyatçılarının ilgisini çekeceği muhakkaktır. Bu

³⁵ Hüseyin Ali Herevî, *Şerhi gazelha-yı Hafız* (Dersaadet: 1872) s.22.

³⁶ Abdullah İbnu’l-Mukaffa’, *Kitâbu’l-Emsâl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 267568).

durum Arap edebiyatı ile ilgilenen araştırmacılara da ayrıca katkı sağlayacaktır. İbnu'l-Mukaffa'ın Fars kökenli oluşu ona ilgiyi artırırken Arap edebiyatında belagatiyle tanınması da bu ilgiyi pekiştirmektedir.

Öte yandan İbnu'l-Mukaffa'ın eserlerinin tespitinde en büyük problemlerden biri de eserlerindeki isim karışıklığıdır. Söz gelimi Reisu'l-küttâb yazma eser kütüphanesinde *ed-Durretu'l-yetîme ve'l-cevheretu's-semîne* ismiyle mevcut olan eserin metinlerinin tamamı İbnu'l-Mukaffa'ın başka bir eseri olan *el-Edebu'l-kebîr*'e ait olmasına rağmen eser, *ed-Durretu'l-yetîme* olarak isimlendirilmiştir. Yaptığımız araştırmalara göre *ed-Durretu'l-yetîme* İbnu'l-Mukaffa'ın hakkında övgüyle bahsedilen ama günümüze ulaşmayan eseridir. *el-Edebu'l-kebîr* ise yöneticilere karşı takınılacak davranışlardan ve yöneticilere tavsiyelerden oluşan ve bugün elimizde bulunan en meşhur telif eseridir ki zaten mezkur kitap da bu konuyla ilgilidir. *el-Edebu'l-kebîr*'i *ed-Durretu'l-yetîme* olarak isimlendirmek galatimeşhurdandır. Zira Şekîb Arslan da 1917'de tahkik ettiği esere verdiği isim ise *ed-Durretu'l-yetîme*'dir. Ancak içerik ise *el-Edebu'l-kebîr*'in metnidir. Dolayısıyla yaptığımız bu çalışma İbnu'l-Mukaffa'ın eserlerindeki isim karışıklığını da kısmen de olsa gidermiş bulunmaktadır.

Söz konusu eserlerinden *el-Kasîde fi'l-eşhûri (fi'ş-şuhûri)'r-Rûmiyye*, *el-Fevâ'id ve'l-kalâid* isimli eserleri şu ana dek sadece isimleri ile bilinmekte olup hakkında herhangi bir çalışma ve derleme bulunmamaktadır. Dolayısıyla sadece İstanbul'daki yazma eserlerde bulunan bu eserlerin tanıtılmasının edebiyat tarihine önemli katkılar sağlayacağı muhakkaktır.

Sonuç olarak İstanbul'daki yazma eserler kütüphanelerinde İbnu'l-Mukaffa'a nisbet edilen bu eserlerden *ed-Durretu'l-yetîme ve'l-cevheretu's-semîne*, *Risâle fi mekârîmi'l-ahlâk ve's-siyâseti'l-medeniyye ve Risâle fi'l-ahlâk* isimli eserler, İbnu'l-Mukaffa'ın *el-Edebu'l-kebîr* isimli eseri ile aynı eser olup sadece isimlendirme farklılığı mevcuttur. *el-Kasîde fi'l-eşhûri (fi'ş-şuhûri)'r-Rûmiyye* veya diğer adı *el-Mesîhiyye ve Şerhuha* isimli eseri ise Almanca tercümesiyle birlikte sonradan Müslüman olan müsteşrik Osman Raşer tarafından "Die Qaçîde des İbn el-Moqaffa' über die griechischen (Christlichen) monate" adıyla Almanya'da yayımlandığına dair bilgiden başka hakkında bilgi bulunmayan ve sadece zikri geçen kütüphanelerde nüshası bulunan eserdir. *el-Fevâ'id ve'l-Kalâid* isimli eseri ise kaynaklarda sadece Alman Şarkiyatçı Carl Brockelmann tarafından ismen zikredilmiş olup, bunun haricinde hakkında bir bilgi yoktur. *Hitâbetu'l-melik min mulûki'l-Furs* isimli eser ise ismi geçen yazma eserler kütüphanesindeki mevcut nüsha haricinde herhangi bir neşrine rastlanılmamaktadır. *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr* isimli eser ise

tercümeleri sayesinde tanınan bir eser olmakla birlikte söz konusu kütüphanelerde bulunan nüshası orijinaline daha yakın olup fazla müdahale içermemektedir. Yine mevcut kütüphanelerde bulunan *Kitâbu'l-emsâl* ise yaptığımız tahkikler neticesinde İbnu'l-Mukaffa'a ait olmadığı, ona ait bir eser olarak kaydedilmesinin bir yanlışlık sonucu olabileceği tarafımızca tespit edilmiştir. Zira söz konusu eser İbnu'l-Mukaffa'dan çok sonra yaşamış olan İranlı Hâfız-ı Şîrâzî'ye (ö. 792/1390) ait beyitler ihtiva etmektedir.

Kaynakça

- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî, Arapçaya*. çev. Abdulhalim Neccâr, Kahire: Dâru'l -Me'ârif, 5. Basım, 1991.
- Durmuş, İsmail. "İbnu'l-Mukaffa'" *DİA*. 21/130-134. (2000).
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî-el-Asru'l-Abbasî*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 4. Basım, 1981.
- Herevî, Hüseyin Ali, *Şerhi gazelha-yı Hafız*. Dersaadet: 1872.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Âsâru İbni'l-Mukaffa'*. Beyrut: Dâru'l -İlmiyye, ts.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *ed-Durretu'l-yetîme ve'l-cevheretu's-semîne*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reisu'l-küttâb, 323099.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *ed-Durretu'l-yetîme*. thk. Şekîb Arslan, Kahire: Hindavî, 1917.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Edebu'l-kebîr*. thk. Naib Hasan el-Mersafî. Kâhire, 1913.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu'l-kebîr (İslâm Siyaset Üslûbu içinde)*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yay, 2004.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu'l-kebîr*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, İyd Mehmed Efendi, 626020).
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu'l-kebîr*. thk. A. Zeki Paşa. İskenderiye: 1912.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 198664.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr*. thk. Muhammed Gufrânî el-Horasânî. Kâhire: 'Âlemu'l-kütüb, 1943.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu's-sağîr*. thk. A. Zeki Paşa, İskenderiye 1911.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu's-sağîr*. thk. Vâil b. Hafız, Buhayra 1911.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Edebu'l-vecîz li'l-veledi's-sağîr*. thk. Muhammed Gufrânî el-Horasânî, 'Âlemu'l-kütüb, Kahire 1943.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *el-Kasîde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 331720.

- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Hitâbu melik min mülûki'l-Furs li-ra'iyyetih.* Abdullah İbnu'l-Mukaffa', *Hitâbu Melik min Müluki'l-Furs Li-Ra'iyyetih.* İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 362249.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Kelîle ve Dimne*, çev: Hayreddin Karaman- Bekir Topaloğlu, Ensar Yay, İstanbul 2018.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Kelîle ve Dimne*, thk. Abdulvehhâb Azzam- Tâhâ Hüseyin, Hindâvî, Kâhire 2014.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Kitâbu'l-emsâl*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 267568.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Kitabu'l-fevâid ve'l-kalâid*, Fâzıl Ahmed Paşa, 362440, Köprülü Kütüphanesi.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *l-Edebu'l-kebîr ve'l-Edebu's-sağîr*, yer ve tarih yok.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Risâle fi mekârimi'l-ahlâk ve siyâseti'l-medeniyeye.* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 323099.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Risâletu'l-ahlâk fi's-siyâse.* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 264402.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Risâletu's-sahâbe ('İslâm Siyaset Üslûbu içinde)*, çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yay, 2004.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Risâletu's-sahâbe (Âsâru İbni'l-Mukaffa' kitabının içinde)*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1989.
- İbnu'l-Mukaffa', Abdullah. *Risâletu's-sahâbe thk. Muhammed Kurd Ali.* Beyrut: Dâru'l -Muktebes, 2014.
- Karabulut, Ali Rıza -Ahmet Turan Karabulut. *Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi.* Kayseri: 2001.
- Kuyanay, Mehmet. *İbnu'l-Mukaffa' Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri.* Ankara: Otto Yay. 2021.
- Şirinov, Agil. "Nasîruddin Tûsî", *DİA*, 41/242-245. (2012).